

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТА СПАДКОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

REGARDING THE FEATURES OF THE LEGAL REGIME OF OBJECT INHERITANCE RELATIONSHIP

Ходико Ю.С.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті автором розглядається питання правового режиму об'єкта спадкового правовідношення. Визначаються особливості правового режиму об'єкта в спадкових правовідносинах. Virішуються дискусійні питання, які виникають під час визначення правового режиму об'єкта спадкування. Проаналізовано українське законодавство, наукові дослідження, зроблені ґрунтовні висновки, які мають як теоретичне, так і практичне значення щодо окресленого питання.

Ключові слова: спадкування, об'єкт, об'єкт спадкування, правовий режим, правовий режим об'єкта спадкування.

В статье автором рассматривается вопрос правового режима объекта наследственного правоотношения. Определяются особенности правового режима объекта в наследственных правоотношениях. Решаются дискуссионные вопросы, возникающие при определении правового режима объекта наследования. Проанализировано украинское законодательство, научные исследования, сделаны выводы, имеющие как теоретическое, так и практическое значение по данному вопросу.

Ключевые слова: наследование, объект, объект наследования, правовой режим, правовой режим объекта наследования.

In the article the author considers the question of the legal regime of object inheritance relationship. Defines peculiarities of legal regime of the object in the hereditary legal relationship. Resolved controversial issues arising in determining the legal regime of object inheritance. Analyzed the Ukrainian legislation, scientific research, findings that have both theoretical and practical importance on this issue.

Key words: inheritance, object, object, inheritance, legal regime, legal regime of object inheritance.

Постановка проблеми. Центральне місце в структурі спадкових правовідносин займає їх об'єкт, що іменується законодавцем як спадщина. Визначення особливостей порядку регулювання спадкових відносин, що виникають із приводу переходу спадщини від спадкодавця до спадкоємців, має дуже важливе не тільки теоретичне, але і практичне значення. Не викликає сумнівів те, що об'єкт спадкування в системі об'єктів цивільних правовідносин має як загальні риси, характерні для всіх об'єктів цивільних прав, так і специфічні особливості.

Стан дослідження. Проблемами правового режиму об'єкта спадкових правовідносин в різні часи займалися В.А. Белов, В.П. Грібанов, І.В. Жилінкова, Ю.О. Заїка, Й.О. Покровський, О.П. Печений, В.А. Рясєнцев, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.І. Серебровський та ін.

Мета даної статті – дослідження особливостей правового режиму об'єкта спадкового правовідношення на засадах наукової обґрунтованості та практичної доцільності.

Виклад основного матеріалу. Об'єкт спадкового правовідношення – спадщина, «фігурує тільки в книзі VI ЦК України, що вказує на його «локальний характер» [1, с. 137]. Відповідно, це не дає можливості говорити про спадщину як про об'єкт, що має універсальний характер, якими, наприклад, є речі, майнові права, що виступають об'єктами різних видів цивільних правовідносин. Спадщина в ст. 177

ЦК України як об'єкт цивільних прав не розглядається, що, тим не менш, не вказує на те, що таким вона не є, оскільки зазначена стаття не дає вичерпний перелік об'єктів цивільних прав. Крім того, спадщина як особливий об'єкт є поняттям збірним, що проявляється в тому, що вона включає в себе різні об'єкти, передбачені ст. 177 ЦК України.

Спадщину як «локальний об'єкт» можна розглядати як у статичній, так і в динамічній спадкових правовідносин. У першому випадку проявляється її збірний характер – сукупність включених до неї благ спадкування померлої особи або особи, визнаної померлою, а в другому випадку проявляються особливості її переходу від спадкодавця до спадкоємців. З практичної точки зору спадщина як об'єкт має значення і проявляє свою специфіку, особливості правового режиму саме в динаміці, а не в статичній (хоча применшувати їх роль в спадкових правовідносинах не варто), оскільки за своєю суттю правовідношення спадкування направлено на регулювання обороту (переходу) матеріальних і нематеріальних благ. Все це дає підстави говорити, що для спадщини як особливого об'єкта характерний свій особливий правовий режим, який визначається, в першу чергу, особливостями самого інституту спадкового права.

Спадщина як особливий об'єкт має свої тимчасові юридичні рамки існування, на відміну від багатьох інших об'єктів цивільних правовідносин. Виникнення спадщини як об'єкта правовідносин є

день смерті особи або день, з якого особа за рішенням суду визнана померлою (ст. 1220 ЦК України). Для цього необхідна наявність сукупності умов: юридичного складу, а саме смерті особи або визнання її померлою, а також належності благ, що входять до складу спадщини померлої особи на день смерті або визнання її померлою. У свою чергу, спадщина як об'єкт припиняє своє існування в момент оформлення спадкоємцями прав на спадщину, в разі відсутності спадкоємців за заповітом або законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття в момент визнання спадщини від умерлої особи. Таким чином, у залежності від того, прийняли спадкоємці спадщину чи ні, термін існування спадщини як об'єкта складає не менше 6 місяців, але до моменту її прийняття й оформлення спадкоємцями (ч. 1 ст. 1270 ЦК України), або не менше 1 року, до моменту визнання її відумерлою (ст. 1277 ГК України).

Для спадщини як об'єкта характерний свій особливий склад суб'єктів. Коло суб'єктів із приводу об'єкта спадкового правовідношення є обмеженим. Їх умовно можна поділити на дві основні групи. Першу групу складають спадкоємці (ст. 1222 ЦК України), які, у свою чергу, бувають спадкоємцями за заповітом (ст. 12223 ЦК України) та спадкоємцями за законом (ст. 1261-1265 ЦК України). Другу групу суб'єктів становить територіальна громада в особі органу місцевого самоврядування, до якої переходить спадщина в разі визнання її відумерлою відповідно до ст. 1277 ЦК України.

Слід також зазначити, що сам спадкодавець у коло суб'єктів спадкового правовідношення не входить, оскільки він на момент виникнення спадкового правовідношення помер або визнаний судом померлим. Але його значення для даних відносин є важливим, оскільки він фактично виступає передумовою для існування таких відносин, а саме в разі його смерті або визнання його померлим судом. Крім того, спадкодавцем, на відміну від спадкоємців, може виступати виключно фізична особа.

Спадщина як особливий об'єкт має специфічну оборотоздатність, яка визначається вичерпним переліком юридичних дій, які суб'єктами спадкових правовідносин можуть здійснюватися з її приводу. Серед них – прийняття спадщини (ст. 1268 ЦК України), відмова від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦК України) або визнання спадщини відумерлою (ст. 1277 ЦК України). Крім цього, можуть здійснюватися дії, пов'язані з розподілом спадщини (ст. 1278 ЦК України), її перерозподілом (ст. 1280 ЦК України), охороною (ст. 1283 ЦК України), управлінням (ст. 1285 ЦК України), дії, пов'язані з оформленням спадщини (ст. 1296-1301 ЦК України).

Загальноприйнято вважати, що особливістю переходу спадщини є її перехід у порядку універсального правонаступництва. У даному випадку є дивним, що законодавець у ч. 1 ст. 178 ГК України, визначаючи способи переходу об'єктів цивільних правовідносин, виділяє, крім правонаступництва, ще такий спосіб переходу, як спадкування. Слід зазначити,

що специфікою конструкції правонаступництва є виключно застосування її для наступності в правах, але не речах. З огляду на те, що в обігу перебувають речі, а не право власності на них, право власності на річ у даному випадку виступає як елемент правового механізму забезпечення переходу об'єкта спадщини.

Універсальному правонаступництву характерні інші особливості, які визначають специфіку правового режиму спадщини під час переходу її від спадкодавця до спадкоємців. Такими суттєвими особливостями є перехід спадщини до спадкоємців одноразово (єдиним актом) – шляхом прийняття спадщини спадкоємцями. Акт прийняття спадщини поширюється на всю спадщину, «в чому б таке не виражалося і в кого б не знаходилося» [2, с. 519]. Також спадщина може прийматися виключно як єдине нероздільне ціле. Спадкоємець не має права частково прийняти спадщину або прийняти її з будь-якими умовами, в іншому випадку він повинен від неї відмовитися.

Єдність спадщини як об'єкта спадкування дає право говорити про те, що «спадкова маса є окремим випадком майнового (правового) комплексу» [3, с. 983]. Чинний ЦК України, хоча прямо і не дає поняття майнового комплексу (за винятком підприємства як єдиного майнового комплексу) і не приводить їх види, але аналіз норм чинного законодавства дає право говорити про їх існування. Одним із таких видів є спадкова маса, що має специфічний правовий режим.

Наявність принципу «спеціалізації об'єкта» дає підставу стверджувати, що спадщина є виключно об'єктом цивільно-правового обороту, але об'єктом речового права та інших прав (корпоративних, інтелектуальної власності і т.д.) будуть тільки конкретні об'єкти цивільних прав, що входять до її складу. Спадкоємець приймає спадщину як єдине ціле, але в подальшому, відповідно до своєї частки в спадщині, отримує на певному праві кожен конкретний об'єкт цивільних прав, що входить до складу спадщини і має різний правовий режим (речі, борги, майнові права тощо).

Виходячи з вищевикладеного, зі спадщиною як об'єктом в процесі її переходу від спадкодавця до спадкоємців відбувається «юридична трансформація», яка полягає в наступному. З моменту відкриття спадщини і до її прийняття спадщина розглядається як єдине ціле – майновий комплекс. Після прийняття спадщини відбувається її «розщеплення» на окремі об'єкти, з точки зору їх правового режиму, за принципом «спеціалізації об'єкта». Коли спадкоємці стали повноцінними власниками майна, «правовий режим майна спадкодавця модифікувався в правовий режим майна спадкоємця» [4, с. 110].

У свою чергу, право спадкоємця в процесі прийняття спадщини теж проходить трансформацію. З моменту відкриття спадщини в спадкоємця виникає право на прийняття спадщини (яке за своєю природою є секундарним правом). У подальшому право спадкоємця, який прийняв спадщину, трансформується в право на спадщину, «...це право в залежності від того, що входить до складу спадщини (право

власності або інше речове право, право кредитора в зобов'язанні, особисте немайнове право), розпадається на ряд прав, які виступають в якості елементів різних правовідносин (речових і зобов'язальних, абсолютних і відносних, майнових і особистих немайнових)» [2, с. 517]. П.С. Никитюк, звертаючи увагу на це, вказує, що спадкова маса поділяється на частини, підпорядковується різним спадково-правовим режимам і спадкується в якості самостійних об'єктів різними колами спадкоємців [5, с. 54]. Після оформлення спадщини спадкоємець стає вже повноцінним самостійним суб'єктом конкретних успадкованих прав (речових, зобов'язальних, корпоративних, прав на об'єкти у сфері інтелектуальної власності і т.д.).

Також слід зазначити, що якщо спадщина (спадкова маса) спадкується за законом двома і більше спадкоємцями, а також за умов спадкування за заповітом двома і більше спадкоємцями без вказівки на кожного з них конкретного успадкованого майна, правовий режим спадкової маси повинен розглядатися як спільна часткова власність спадкоємців. У такому випадку до спільної часткової власності спадкоємців на успадковане майно можуть застосовуватися норми гл. 26 ГК України, що стосуються спільної часткової власності, в частині, що не суперечить положенням Книги VI «Спадкове право».

Спадщина, враховуючи її збірний характер, включає майно, яке належало спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинило існування внаслідок смерті спадкодавця (ст. 1218 ЦК України). Аналіз положень ЦК України свідчить про існування об'єктів, які відповідають законодавчим критеріям віднесення до складу спадщини, але згідно з волею законодавця не входять до неї. Це, наприклад, у разі живих членів сім'ї, суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодування у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інші соціальні виплати, які належали спадкодавцеві, але не були ним отримані за життя (ст. 1227 ЦК України). Наявність таких законодавчих винятків тягне за собою дефект загального правила – універсального правонаступництва в спадкових правовідносинах. Виходячи з вищевикладеного, об'єктом спадкування слід визнати майно, що належало спадкодавцеві на день смерті, яке не припинило існування у зв'язку зі смертю останнього і не виключено за рішенням законодавця зі складу спадщини.

Склад спадщини, що переходить від спадкодавця до спадкоємців, визначається також з урахуванням законодавчих обмежень його складу, оскільки «він є дуже неоднорідним, і до його складу можуть входити окремі частинки, які характеризуються не тільки окремим правовим режимом, а й належать до різних правових систем» [6, с. 266].

Специфіка соціально-економічних відносин залишає на сьогодні майданчик для наукових дискусій із приводу розгляду як складових об'єкта спадкового правовідношення окремих важливих об'єктів. Це стосується деяких правових утворень, які не набули

ще контурів об'єктів, оскільки в померлого ще не виникло відповідне суб'єктивне право. Зазначені правові утворення отримали назву в юридичній літературі «право на правоутворення», або «охоронюваний законом інтерес» [2, с. 496-497]. До них слід віднести такі об'єкти, як право на «доприватизацію» квартири спадкодавця, який почав процедуру, але не встиг приватизувати у зв'язку зі смертю; придбання у власність майна за набувальною давністю, а також право на самовільні споруди.

Слід також зазначити, що існує група обов'язків, які покладаються на спадкоємців і не включаються до складу спадщини, оскільки вони виникли і покладені законодавцем на спадкоємців у зв'язку зі смертю спадкодавця, визнання його померлим або пов'язані з прийняттям спадщини спадкоємцями. Правова природа цих обов'язків має додатковий, «акцесорний» характер і пов'язується з актом прийняття спадщини спадкоємцями. На них не поширюються положення ст. 1282 ЦК України про відшкодування в обсязі вартості успадкованого майна.

До них слід відносити: обов'язок спадкоємців про відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування, поховання спадкодавця (ст. 1232 ЦК України); виконання заповідального відказу (легату) (ст. 1237 ЦК України); надання сервітуту, встановленого спадкодавцем у заповіті (ст. 1246 ЦК України), а також виконання покладених спадкодавцем на спадкоємців інших обов'язків (ст. 1240 ЦК України).

Загальноприйнято в складі спадщини виділяти дві частини – актив і пасив (борги). При цьому до спадкоємців вони переходять у рівній частині. Не допускається спадкування виключно одного активу. Як вказував Й.О. Покровський, цивільний оборот, що розвивається, вимагає поєднання боргів із майном; встановлення правила, щоб той, хто отримує майно покійного, відповідав за його боргами. Унаслідок цього спадкова маса мислитиметься не як сума розрізаних майнових об'єктів, а як деяка єдність, у якій готівка та борги (*activa i passiva*) зливаються в одне юридичне ціле (*universum jus*), що переходить не до випадкового загарбника, а до відомих, заздалегідь визначених осіб, спадкоємців [7, с. 297].

Проте є думка, що пасив не є складовою частиною спадкової маси. Зокрема, В.І. Серебровський вважав, що борги є тільки «обтяженням» спадщини, але не його складовою частиною. Вони можуть зменшити спадкове майно (спадщину), навіть повністю її вичерпати, але самі до складу спадкової маси не входять. Якби борги входили до складу спадкового майна, то вони вже ніяк не могли б обтяжувати його, і було б дивно говорити про обмеження відповідальності спадкоємця за боргами спадкодавця вартістю спадкового майна. Спадкоємець, до якого перейшов спадок, завжди мав би нести відповідальність за ці борги в повному обсязі [8, с. 33, 42].

Зазначена точка зору є спірною, оскільки, якщо б борги не входили до складу спадщини, тоді можна і потрібно говорити, що спадщиною виступає тільки актив, а пасив (борги) не спадкуються взагалі, незалежно від обсягу задоволення вимог кредиторів.

З точки зору принципу справедливості подібне є недопустимим, оскільки в даному випадку порушуються права кредиторів спадкодавця.

Крім того, спадкоємець, виявляючи волю на прийняття спадщини, приймає її в повному обсязі активу і пасиву (боргів) як єдине ціле, незалежно від того, перевищує пасив актив або навпаки. Ч. 1 ст. 1282 ЦК України закріплює правило про задоволення вимог кредиторів у повному обсязі, але обмежує межами вартості майна, одержаного в спадщину. Таке законодавче обмеження є загальним правилом і не забороняє спадкоємцю вийти за його межі і задовольнити вимоги кредиторів у повному обсязі, навіть якщо вони перевищують вартість успадкованого майна.

З огляду на вищесказане слід вкотре визнати, що механізм такого законодавчого обмеження є дійсно економічно виправданим і ставить знак рівності між майновими інтересами спадкоємців і кредиторів спадкодавця, але демонструє юридичний дефект універсальної правонаступництва в спадкових правовідносинах.

З іншого боку, закріплений в ст. 1282 ЦК України правовий механізм є хибним і в певній мірі недосконалим для забезпечення задоволення майнових інтересів кредиторів спадкодавця. У разі відмови спадкоємця від одноразового платежу суд за позовом кредитора накладає стягнення на майно, яке було передане спадкоємцям у натурі (абз. 2 ч. 2 ст. 1282 ЦК України). Однак слід визнати, що майно, яке було отримано спадкоємцями, може мати достатню вартість для задоволення вимог кредитора, але бути

малоліквідним, або за цим майном кредиторам важко забезпечити контроль і його збереження (наприклад, коштовності), щоб в подальшому задовольнити свої вимоги. Обмежувати обсяг відповідальності спадкоємців межами вартості спадкового майна вважаємо правильним. У той же час обмеження можливості кредиторів задовольняти свої вимоги виключно за рахунок отриманого майна є неефективним і недовільним.

Слід погодитися з В.І. Серебровським у тому, що відповідальність у межах і пропорційно дійсної вартості отриманого кожним спадкоємцем спадкового майна не повинна означати відповідальність тільки цим майном, отриманим у спадок. Кредитори спадкодавця вправі звернути стягнення на будь-яке майно, що належить спадкоємцям, а не тільки на те, яке одержане ними в спадщину. Після прийняття спадщини зі зворотною дією на день відкриття спадщини вже немає більше спадкового майна, – воно влилося до складу майна спадкоємця, на яке в цілому може бути тепер звернуто стягнення. Зрозуміло, стягнення може бути звернено і на майнові об'єкти, що входять до складу спадкового майна. Однак загальною межею звернення стягнення є дійсна вартість отриманого в спадок майна в грошовому вираженні [8, с. 210].

Висновки. Таким чином, з огляду на вищевикладене можна резюмувати, що об'єкт спадкового правовідношення є локальним, комплексним, динамічним, трансформаційним об'єктом цивільних правовідносин, який має особливий правовий режим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марченко В., Мица Ю., Спасибо-Фатєєва І. Склад спадщини / В. Марченко, Ю. Мица, І. Спасибо-Фатєєва // Мала енциклопедія нотаріуса : Науково-практичний журнал Асоціації приватних нотаріусів Харківської області. – 2010. – № 2.
2. Толстой Ю.К. (автор глави) Гражданское право. Учебник. Часть III. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : ПРОСПЕКТ, 1998.
3. Белов В.А. Гражданское право. Т. III. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы / В.А. Белов. – М. : Издательство Юрайт, 2012.
4. Лаптева А.М. Правовая природа права на наследство / А.М. лаптева // Современное право : научно-практический журнал. – 2013. – № 6.
5. Никитюк П.С. О правовой природе наследственного правопреемства в социалистическом обществе / П.С. Никитюк // Правоведение. – 1970. – № 5.
6. Заїка Ю.О. Спадщина як елемент спадкових правовідносин / Ю.О. Заїка // Держава і право. Юридичні і політичні науки. Вип.10. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001.
7. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 3-е, стереотип. М. : «Статут», 2001.
8. Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права / В.И. Серебровский. – Москва : Изд-во АН СССР, 1953.